

The visit of Foreign Muslim Statesmen

to Razavi's Shrine and their Sufi Tendencies

Ali Reza Ebrahim ¹ Reza Taghi Zade Naieni ²

Received: August 01 , 2022

Accepted: October 01 , 2022

Abstract

Visiting religious places is one of the common programs in the trips of diplomats and officials of Muslim countries when visiting other Islamic countries. The tomb of the 8th Shiite Imam in the holy city of Mashhad, which is considered the most important pilgrimage site in Iran, has hosted dozens of Sunni statesmen in the last century. This research, which was carried out using a descriptive and analytical method, seeks to find the reasons for the visit of the mentioned officials to Razavi's shrine. The findings show that the Sufi tendencies of some Muslim statesmen are one of the reasons for their visit to the holy shrine of the 8th Imam (as). Some Muslim politicians such as: Zahir Shah, Abul Kalam Azad, Imran Khan, Abdullah Vad, Benazir Bhutto, etc., from countries such as: Afghanistan, India, Pakistan, Senegal, etc., have gone to Mashhad when they were in Iran with the motivation of visiting Imam Riḍā (as). In their homeland, these people were famous for supporting Sufism or belonging to schools such as Suhrawardiyyeh, Qadiriyyeh, Naqshbandiyyeh, Cheshtiyyeh and Moridiyyeh, and there are numerous reports of their visit to the shrines of Sofia. With this explanation, it seems that the mentioned political officials have visited Imam Riḍā's tomb because of their belief or respect for the position of Imam Riḍā (as) in the Sufi dynasties. In this context, it can be expected that the shrine of Imam Riḍā (as) can be effective as a reference point for improving and strengthening political and cultural relations.

Keywords: Pilgrimage, Ali ibn Musa al-Riḍā (as), Khorasan, Āstān Quds Razavi, Sufism, Muslim Statesmen, Foreign Relations.

1. Assistant Professor, Department of Religions and Mysticism, North Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran (corresponding author): aliRiḍāebrahim90@gmail.com

2. PhD student of Sufism and Islamic Mysticism, University of Religions and Denominations, Qom, Iran: rtaqizade81@gmail.com

تشریف دولتمردان مسلمان خارجی به

حرم رضوی و گرایش‌های صوفیانه ایشان

دریافت: ۱۴۰۱/۵/۱۰ پذیرش: ۱۴۰۱/۸/۹

علیرضا ابراهیم^۱، رضا تقی‌زاده نائینی^۲

چکیده

بازدید از اماکن مذهبی یکی از برنامه‌های رایج در سفرهای دیپلمات‌ها و مقامات کشورهای مسلمان به هنگام حضور در دیگر ممالک اسلامی است. آرامگاه امام هشتم شیعیان در شهر مشهد مقدس که مهم‌ترین زیارتگاه ایران به شمار می‌رود، در سده اخیر پذیرای ده‌ها تن از دولتمردان اهل سنت بوده است. این تحقیق که به روش توصیفی تحلیلی انجام گرفته، در پی یافتن علل تشریف مقامات مذکور به حرم رضوی است. یافته‌ها نشان می‌دهد گرایش‌های صوفیانه بعضی از دولتمردان مسلمان، یکی از علل تشریف آن‌ها به آستان مطهر امام هشتم (علیه السلام) بوده است. بعضی سیاستمداران مسلمان، همچون ظاهرشاه، ابوالکلام آزاد، عمران خان، عبدالله واد، بی نظیر بوتو و... از کشورهای افغانستان، هند، پاکستان، سنگال و... به هنگام حضور در ایران، با انگیزه زیارت امام رضا (علیه السلام) عازم مشهد شده‌اند. این افراد در وطن خویش به حمایت از صوفیه یا وابستگی به طریقه‌هایی چون سهروردیه، قادریه، نقشبندیه، چشتیه و مریدییه شهرت داشتند و گزارش‌های متعددی از تشریف ایشان به زیارتگاه‌های صوفیه وجود دارد. با این وصف، به نظر می‌رسد که مقامات سیاسی مذکور حسب باور یا نظر به احترام و جایگاه امام رضا (علیه السلام) در سلسله‌های صوفیه، نسبت به زیارت مزار وی اقدام کرده باشند. در این زمینه می‌توان انتظار داشت که زیارتگاه حضرت بتواند به‌عنوان نقطه اتکایی در بهبود و تقویت روابط سیاسی و فرهنگی مثمر باشد.

کلیدواژه‌ها: زیارت، علی بن موسی الرضا (علیه السلام)، خراسان، آستان قدس رضوی، صوفیه، دولتمردان مسلمان، روابط خارجی.

۱. استادیار گروه ادیان و عرفان، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول):
alirezaabrahim90@gmail.com

rtaqizade81@gmail.com

۲. دانشجوی دکتری تصوف و عرفان اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران:

۱. مقدمه

مرقد مطهر حضرت امام رضا علیه السلام در مشهد جدای از اینکه همواره مورد توجه شیعیان بوده، از سوی مسلمان اهل سنت نیز در خور احترام بوده و به زیارت ایشان اهتمام داشته‌اند. در طی قرون گذشته همواره اқشار مختلفی از علما و بزرگان اهل سنت در این مکان مقدس حاضر شده و به ساحت مقدس امام رضا علیه السلام ادای احترام کرده‌اند (ن.ک: جعفریان، ۱۳۷۸). پژوهش‌های اخیر نشان می‌دهد که در سده اخیر، افزون بر ۷۰ شخصیت بلندپایه مسلمان، در قالب پادشاه، رئیس جمهور، نخست وزیر، فرماندهان بلندپایه نظامی و... به مشهد آمده‌اند تا مزار امام رضا علیه السلام را زیارت کنند و هدایا و نذوراتی را نیز تقدیم آستان قدس کرده‌اند. عمده این اشخاص از اهل سنت بوده‌اند و در مجموع، از ۲۲ کشور اسلامی (اندونزی در شرق آسیا تا سنگال در غرب آفریقا) به ایران آمدند (ن.ک: تقی‌زاده نائینی، ۱۴۰۲). این تحقیق با مطالعه موردی در باب تعدادی از افراد فوق، مدعی است که گرایش‌های صوفیانه و علاقه‌مندی به میراث عرفانی در ایشان، علتی قابل توجه برای انتخاب مشهد به‌عنوان مقصد گردش‌های دیپلماتیک بوده است. بررسی‌های صورت گرفته در این نوشتار، موبد وابستگی مقامات مذکور به سلسله‌های صوفیانه و یا علاقه آنان به زیارت قبور اولیا و توسل به ایشان است. گرچه هیچ‌گاه نمی‌توان اهداف سیاسی را در سفرهای زیارتی انکار کرد، اما التزام دولتمردان مطرح در این مقاله به زیارت اماکن صوفیه در ممالک خویش، می‌تواند دلیلی بر اولویت سفری زیارتی برای ایشان در بیرون از مرزها باشد.

۱-۱. پیشینه تحقیق

تاکنون در موضوع تشرف دولتمردان مسلمان خارجی دارای گرایش‌های صوفیانه به حرم امام رضا علیه السلام و زیارت مزار ایشان تحقیق مستقلی صورت نگرفته و بیشتر به صورت تک بعدی بررسی شده است؛ به طوری که صرفاً از لحاظ جایگاه رسمی به‌عنوان یک مقام بلندپایه در بعضی از منابع و اسناد تاریخی اشاراتی شده است. در ادامه برخی از آن‌ها ذکر می‌شود:

عتیقی تبریزی (۱۳۹۲) در کتاب مجالس به غازان خان ایلخانی اشاره کرده که دارای تمایلات صوفیانه بوده و به زیارت امام رضاع هم مشرف شده است. جعفریان (۱۳۷۸) از سلطان محمود غزنوی (د ۴۲۱ق) یاد می‌کند که پدرش سبگنکین به دلیلی نامعلوم به تخریب مرقد امام رضا (علیه السلام) پرداخت و پسرش محمود، به دلیل خوابی که دید، از نو آن را تجدید کرد. در آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران و همچنین کتابخانه آستان قدس رضوی اسنادی در موضوع حضور مقامات بلندپایه مسلمان در حرم امام رضا (علیه السلام) نمایه شده ولی اشاره‌ای به تمایلات صوفیانه ایشان در آنجا نشده است. در مطبوعات دوره پهلوی گزارش‌هایی از سفر سران کشورهای اسلامی مانند هند، پاکستان، افغانستان، اردن، عراق و ... به مشهد و زیارت حرم امام رضا (علیه السلام) درج شده است. همچنین با رشد و گسترش فضای مجازی اخبار حضور سیاستمداران خارجی بلندپایه در حرم امام رضا (علیه السلام) در آرشیو خبرگزاری‌ها در فضای مجازی قابل دسترس است. در این پژوهش با بررسی دقیق منابع مذکور توانستیم به اطلاعات ۸ شخصیت مهم جهان اسلام دست پیدا کنیم که یا رسماً صوفی بودند یا اینکه تمایلات صوفیانه در آن‌ها وجود داشته است.

۲. جایگاه امام رضا (علیه السلام) در میان اولیای تصوف

تلقی حاکمان مسلمان از مقام امام رضا (علیه السلام) تاحدی نیز مرهون جایگاه واقعی حضرت نزد صوفیه بوده است. نظام تعلیم و تربیت در تصوف اقتضا می‌نماید که هر مریدی از هدایت یک مرشد بهره‌مند شود تا خود به مقام ارشاد برسد. او از آن پس، اجازه دارد که مریدانی را هدایت نماید و مقام ارشاد را بدان‌ها انتقال دهد. این ارتباط تربیتی در درازنای تاریخ تصوف، برای هر طریقه یک زنجیره یا به اصطلاح «سلسله ارشاد» را تولید نموده است که همچون شجره‌نامه‌ای خانوادگی، نسل‌های مشایخ را تا به ابتدا در بردارد. این زنجیره در واقع تبارنامه طریقه‌ها محسوب می‌شود و مایه اعتبار شیوخ است. گویا که ایشان، خود را وارث مقام معنوی اعضای سلسله می‌دانند و خویش را جانشین بلافصل مشایخ متقدم می‌پندارند.

با این وصف، در خور ذکر است که بیشتر طریقه‌های صوفیه اعتقاد و اصرار دارند که سلسله ارشاد مشایخ آن‌ها با واسطه به امام رضا (علیه السلام) و از آنجا با واسطه به امام علی (علیه السلام) و در نهایت، به رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) می‌رسد. این سلسله معمولاً به نام «معروفیه» شناخته می‌شود که حسب قدمت و اعتبارش با عنوان «أم السلاسل» نیز شهرت دارد. عنوان معروفیه در این فقره ماخوذ از معروف کرخی است که گویا در مقطعی خادم یا سقای امام رضا (علیه السلام) بوده و از ایشان اجازه ارشاد یافته است (پازوکی، ۱۳۷۹: ۶۱).

سلسله معروفیه در هر کدام از طریقه‌های متقدم و بزرگ جهان اسلام، به گونه‌ای توسعه یافته است. برای مثال صوفیان قادریه، شجره ارشاد بنیان‌گذار این طریقه، یعنی شیخ عبدالقادر گیلانی (د ۵۶۱ ق) را با واسطه‌های مختلف و نسل اندر نسل، به معروف کرخی و سپس امام رضا (علیه السلام) می‌رسانند (دهیبی زعبی، ۱۴۲۸ ق: ۱۸۰).

طریقه سهروردیه نیز سلسله ارشاد شیخ شهاب الدین سهروردی (د ۶۳۲ ق) را به واسطه عمویش، شیخ ابونجیب سهروردی (د ۵۶۳ ق) تا شیخ جنید بغدادی (د ۲۹۷ ق) و از او تا معروف کرخی و امام رضاع رسانده است (علی جولا و طباطبائی، ۱۳۹۶: ۱۳۸-۱۳۹). این ارتباط در سلسله صوفیان چشتیه هم ملاحظه می‌شود و ایشان برای بنیان‌گذار طریقت خویش، یعنی خواجه معین الدین حسن سجزی (د ۶۳۳ ق) چنین اتصالی را قائل هستند (آریا، ۱۳۶۵: ۷۵) البته از معدود استثنائات این قاعده، باید به طریقه نقشبندیه اشاره کرد که به وسیله خواجه بهاء الدین محمد نقشبند بخاری (د ۷۹۱ ق) بنا شد و زنجیره مشایخ او به دو وجه مطرح است؛ چنان‌که در برخی منابع، سلسله ارشاد او را بدون واسطه امام رضا (علیه السلام) به ابوبکر می‌رسانند و در ماخذی دیگر، وی را منتسب به سلسله معروفیه و امام رضا (علیه السلام) می‌دانند (خانی، ۲۰۰۲: ۱۰؛ روحانی، ۱۳۸۵: ۲۴۵).

افزون بر این ارتباط سببی، نوعی قرابت نسبی نیز میان امام رضا (علیه السلام) با بعضی از مشایخ تصوف وجود دارد که پیوندهای صوفیه با حضرت را مستحکم‌تر ساخته است. برای مثال، مشهور است که شیخ عبدالقادر گیلانی از سادات حسنی بوده (ابن رجب، ۱۴۲۵ ق، ج ۲: ۱۸۹) یا زنجیره سیادت خواجه بهاء الدین نقشبند بخاری به امام جعفر صادق (علیه السلام)

می‌رسد (لاهوری، ۱۴۱۴ ق، ج ۳: ۶۲).

صوفیه بر این باور هستند که این دو رشته اتصال سببی و نسبی، موجب انتقال علوم لدنی است که پیشتر از سوی خداوند به پیامبر اسلام ارزانی شده و سپس به‌طور شفاهی و به واسطه سلسله اولیای طریقه، تا زمان حال انتقال یافته است (پازوکی، ۱۳۷۹: ۶۲). مصادیق این علوم را می‌توان در ادعیه یا عبارت حکمت‌آمیزی ملاحظه کرد که صوفیان «ام السلاسل معروفیه»، همانند: جنید بغدادی و ذوالنون مصری، از ائمه متقدم شیعه یا امام رضا علیهم السلام نقل کرده‌اند (نصیری و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۰۹). آشکار است که این انتقال صرفاً جنبه «اویسی» نداشته و چه بسا ناظر بر ارتباط تاریخی میان مشایخ مذکور با ائمه شیعه است (ابراهیم، ۱۳۹۶: ۹-۲۷). بر همین اساس، اولیای تشیع نزد بعضی طریقه‌ها (مانند: قادریه و رفاعیه) تا به امروز چندان اعتبار دارند که نام یکایک آن‌ها به احترام برده می‌شود (عظیمی و همکاران، ۱۳۹۳: ۳۰-۳۱).

۲-۱. صوفیان و حاکمان مشهور و سنت زیارت ائمه شیعه

نظر به اینکه آیات قرآن و احادیث، به‌صراحت و مکرر مقوله زیارت قبور اولیا را تجویز کرده‌اند، این رسم از ابتدا به‌عنوان سنتی نبوی توسعه یافت. بر همین اساس، چه بسا بعضی مخالفان، زیارت قبور را سنتی استحسانی می‌پنداشتند که حتی مبنای نبوی نیز ندارد. با وجود این، بقای سنت زیارت در تاریخ اسلام، همواره مرهون باور راسخ و التزام صوفیه به زیارت قبور مشایخ بوده است. بنا بر جایگاه خاصی که ائمه شیعه در هرَم اولیا و عرفا دارند، حَرَم ایشان نیز در تاریخ تصوف به‌عنوان زیارتگاه مورد توجه صوفیان بوده است. برای نمونه، ابن مازَه بخاری حنفی (د ۵۶۶ ق) کتابی با عنوان لطائف الاذکار للحضار والسُّقار تالیف کرد که کهن‌ترین متن فارسی مستقل در موضوع زیارت است و ذیل آن، زیارتگاه‌های معتبر اسلامی را گزارش کرد. ابن مازَه در این اثر به معرفی مزارات مهم اولیای شیعه در عراق پرداخته و ایشان را بسیار ستوده است (ابن مازَه، ۱۳۹۵: ۱۵۶-۱۵۷). ابوسالم عبدالله بن محمد عیّاشی (م ۱۰۹۰ ق) فقیه، محدث و صوفی شاذلی مغربی،

مؤلف سفرنامه‌ای به نام «ماء‌الموائد» یا «الرحله العیاشیه» است که تاریخ شروع سفر حج وی سال ۱۰۷۰ ق بوده است. در مکه وارد طریقت نقشبندیه شده (عیاشی، ۲۰۰۶، ج ۱: ۳۳۵-۳۳۶)، از امام جعفر صادق (علیه السلام) به‌عنوان یکی از اقطاب نقشبندیه یاد می‌کند (همان: ۳۳۹). به‌هنگام زیارت بقیع در مدینه به‌گنبد بزرگی اشاره می‌کند که مشهد عباس، مشهد حسن بن علی، مشهد زین العابدین و محمد باقر و جعفر صادق و عده زیادی از اهل بیت (علیهم السلام) است. همچنین درباره مشاهد بستگان پیامبر و مزارات اصحاب و ... مطالبی را ذکر می‌کند (همان: ۳۷۶-۳۸۲). ابو‌عبدالله محمد بن احمد مشهور به السراج و ملقب به ابن ملیح از اهالی مراکش، سفر حج خود را در حدود سال‌های ۱۰۴۰-۱۰۴۲ قمری به سرپرستی شخصی صوفی از مراکش آغاز و گزارش آن را در کتاب انس الساری و السارب من اقطار المغارب الی منتهی الآمال و المآرب سید الاعاجم و الاعارب مکتوب کرده است. ابن ملیح به زیارت قبور اهل بیت (علیهم السلام) در بقیع مشرف شده، ضمن بیان پاره‌ای از فضیلت‌های حسنین (علیهم السلام)، امام محمدباقر (علیه السلام) را از اولیای خدا و مدون حقایق صوفیه معرفی می‌کند (ابن ملیح، ۱۹۶۸ م: ۱۱۰). همچنین به بیان جایگاه علمی و معنوی امام صادق (علیه السلام) پرداخته (همان: ۱۱۱) و به نزول آیه تطهیر در شأن اهل بیت (علیهم السلام) اشاره می‌کند (همان، ۱۱۰).

همچنین، شیخ ابوالعباس احمد الرفاعی، بنیان‌گذار طریقه رفاعیه نیز سال ۶۷۸ قمری مرقد امام علی (علیه السلام) را زیارت کرد و قصیده‌ای را سرود که چند بیت از آن، هنوز بر یکی از نماهای حرم علوی مکتوب است (فرطوسی، ۱۳۹۳: ۳۲۷-۳۲۸). این ارادت در کلام صوفیانی که به زیارت امام رضا (علیه السلام) نائل شدند نیز نمایان است؛ آن‌چنان که مولانا خالد شهرزوری (۱۱۹۳ ق) از مشایخ‌گرد طریقه نقشبندیه در خلال عزیمت به هند، مدتی مهمان بارگاه حضرت بود و قصیده‌ای مفصل را در توصیف حرم رضوی و توسل به آستان ائمه (علیهم السلام) سرود (مدرسی چهاردهی، ۱۳۴۷: ۷۸).

شخصیت امام رضا (علیه السلام) چنان برجسته است که مزار وی از ابتدا مرکز توجه حاکمان بوده است و به آن حساس بوده‌اند. بنا بر مستندات تاریخی، مامون خلیفه عباسی (ح ۲۱۸-۱۷۰ ق) تا چند روز بعد از شهادت حضرت، بر مزار وی خیمه زد و اعتکاف کرد (یعقوبی،

۱۴۲۳ ق، ج ۲: ۳۱۸) دور از انتظار نیست که رفت و آمد مستمر زائران شیعی به خراسان، مرقد حضرت راهمواره در کانون نظارت حاکمان این منطقه قرار می‌داد و بعضی از ایشان چه بسا شخصاً از آنجا بازدید می‌کردند؛ چنان‌که آلب ارسلان سلجوقی (ح ۴۶۵-۴۵۵ ق) پس از فتح خوارزم، به زیارت بارگاه حضرت رفت (خواندمیر، ۱۳۵۳، ج ۲: ۴۸۹). همچنین، ملک شاه (ح ۴۸۵-۴۶۵ ق) هنگام عبور از توس، مزار حضرت را زیارت کرد (ابن اثیر، ۱۴۰۲ ق، ج ۱۰: ۲۱۱).

موارد فوق را شاید بتوان در راستای حفظ توازن در قلمرو سیاسی ارزیابی کرد و خالی از ارادت به اولیا دانست؛ اما مواردی نیز وجود دارد که نشان می‌دهد برخی حکام با تعلق خاطر به اولیا برای زیارت اقدام کرده‌اند. برای نمونه، ملک‌شاه سلجوقی (ح ۴۸۵-۴۶۵ ق) و وزیرش، نظام الملک طوسی علاوه بر زیارت امام رضا علیه السلام، برای دیدار از عتبات، به عراق رفتند و فرمان بازسازی مناره بارگاه امام حسین علیه السلام را صادر کردند. ایشان همچنین از مزار صوفی نامبردار، معروف کرخی (د ۲۰۰ ق) نیز دیدار کردند که گویا در آن زمان نزد شیعیان دارای اعتبار و احترام بوده است (همان: ۱۵۹).^۱ نمونه دیگر، غازان خان (ح ۶۹۴-۷۰۳ ق) نخستین سلطان مسلمان ایلخانی است که حتی پیش از تشریف به اسلام، از فرط علاقه به تعالیم صوفیه، نوبتی به زیارت مرقد امام رضا علیه السلام و تربت صوفیانی چون: بایزید بسطامی، ابوسعید ابوالخیر، ابوالحسن خرقانی و دیگر اولیای خراسان رفته بود (عتیقی تبریزی، ۱۳۹۲: ۴۶).

تبیین رویکرد حاکمان مذکور به این امر وابسته است که ایشان احتمالاً امام رضا علیه السلام را بیشتر به‌عنوان یکی از اولیای تصوف در نظر می‌گرفتند تا یک شخصیت برجسته در تاریخ سیاسی شیعه. البته شیعیان چه بسا پذیرای این ذهنیت نباشند، اما دلایل و شواهدی وجود دارد که ناظر بیرونی را به این امر متقاعد می‌سازد؛ برای مثال، اغلب مناسکی که زائران به طور سنتی در بارگاه حضرت به انجام می‌رسانند، با آدابی مطابقت دارد که در زیارتگاه صوفیان مشهور اجرا می‌شود؛ چنان‌که سنت‌هایی مانند: اذن دخول،

۱. برای مطالعه بیشتر درباره مناسبات سلجوقیان و شیعیان، ن. ک: مرادی‌نسب و ایزانلو، ۱۳۹۵: ۱۰۹.

طواف، تبرک، توسل، نذر، دخیل بستن، استغاثه، اطعام جمعی و... از قرن‌ها پیش تا به امروز در بیشتر زیارتگاه‌های صوفیه در سراسر جهان اسلام رواج دارد (ن.ک: صداقت، ۱۳۹۱؛ عدلی، ۱۳۹۲: ۱۰۳؛ عیاشی، ۲۰۰۶، ج ۱: ۱۹۳). بازخورد این امور از سوی آستان حضرت که در قالب روانمودن حاجات، شفای امراض، نشاط معنوی و... بروز می‌نماید نیز با آنچه در زیارتگاه‌های صوفیه روی داده، مطابقت دارد.

۲-۲. مقامات بلندپایهٔ مسلمان و زیارت امام رضا (علیه السلام)

نظر به توسعهٔ امکانات بایگانی در سدهٔ گذشته، بسیاری از رویدادهای مربوط به آستان قدس رضوی ثبت و ضبط شده است. از این رهگذر، تشرف مقامات بلندپایهٔ خارجی که از کشورهای مسلمان به حرم آمده‌اند نیز مرقوم گردیده است. تحقیق اولیهٔ نگارندگان این مقاله نشان می‌دهد که دست کم ۱۰ درصد از زائران مذکور دارای گرایش‌های عرفانی و وابستگی‌های طریقتی بوده‌اند. این افراد به‌ترتیب تاریخی عبارتند از:

۲-۲-۱. سِرِ حسن سهروردی

حسن سهروردی (د ۱۹۶۶م) سیاستمدار بنگالی که مستشار وزارت هند در دولت انگلیس بود (حداد، ۱۳۶۳ق: ۲۸۱). خانواده وی از نوادگان شیخ شهاب الدین سهروردی به شمار می‌رفتند و از ایران به هند مهاجرت کرده بودند (نک: ثنایی و دیگران، ۱۳۹۸: ۲۳۶-۲۳۷، ۲۴۰؛ چوهدری، ۱۳۷۹: ۶۸). پدرش، عبیدالله شهابی صدیقی میدنی‌پوری (د ۱۳۰۳ق) از شخصیت‌های تاثیرگذار بنگال و اجدادش جزو شیوخ سهروردیه^۱ در بنگال بودند (شمیم خان، ۱۳۷۷: ۱۷۰-۱۷۲) و لذا او در محیطی صوفیانه پرورش یافت. وزارت دربار ایران سفر او را به استاندار خراسان اطلاع داد (ساکماق، شماره ثبت ۹۴۵۳۹) و سهروردی در روز دوشنبه ۳ آبان ماه ۱۳۲۲ به مشهد وارد شد (همان، شماره ثبت ۲/۹۴۵۳۹). چندی

۱. طریقه سهروردیه منسوب به شهاب الدین عمر بن عبدالله سهروردی (د ۶۲۲ق) است که در تصوف طریقه‌ای معتدل محسوب می‌شود. در هند توسط بهاء الدین ذکریا معروف به بهاء الحق مولتانی (د ۶۶۱ق) نشر یافت که خود از خلفای شیخ شهاب الدین سهروردی بود (زرین کوب، ۱۳۹۲: ۸۱).

بعد، وزارت کشور نیز طی نامه‌ای به استانداری، خواستار تمهیدات مناسب برای پذیرایی از نامبرده شد (همان، شماره ثبت ۹۴۵۳۹/۴). همچنین در سندی متعلق به آستان قدس رضوی، به پذیرایی از سهروردی در عمارت دارالتولیه اشاره شده است (همان، شماره ثبت ۹۴۵۳۹/۶). در مقابل، وزارت دربار نیز طی نامه‌ای، اظهار امتنان خود را از خدمات آستان در این سفر اعلام کرد (همان، شماره ثبت ۹۴۵۳۹/۱).

توجه به این نکته ضروری است که بعضی مشایخ برجسته تاریخ سهروردیه، همچون سیدجلال الدین بخاری مشهور به «مخدوم جهانیان» (د ۷۸۵ ق) آشکارا در آثار خویش از اهل بیت پیامبر دفاع کرده و در ادوار بعدی، چه بسا برخی خانقاه‌های آن‌ها رسماً مذهب اثنا عشری را به عنوان مذهب خویش اعلام کردند (رضوی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۲۵۲). با این وصف، دور از ذهن نیست که حضور سرهنگ حسن سهروردی در بارگاه امام رضا (علیه السلام)، بنا بر زمینه وی از آموزه‌های سهروردیه بوده باشد.

۲-۲-۲. محمد ظاهر شاه

محمد ظاهر شاه از خویشاوندان خاندان گیلانی بود که رهبری طریقت قادریه در افغانستان را بر عهده داشتند (حسینی، ۱۳۸۴: ۱۸۰). او با همین وجهه، حمایت طریقه‌های صوفیه و احزاب میانه‌رو، همچون جبهه ملی نجات را جلب کرد و در سال ۱۳۱۲ شمسی در افغانستان به قدرت رسید. مراسم رسمی انتساب او با بستن دستار پادشاهی از سوی یکی از مشایخ طریقه نقشبندیه، موسوم به فضل عمر مجددی و ملقب به نورالمشایخ صورت گرفت (همان: ۱۸۱). ظاهرشاه در ۶ فروردین ۱۳۲۹ برای یک دیدار رسمی از ایران به منظور گسترش پیوندها و همکاری‌های دو کشور وارد تهران شد. پادشاه افغانستان در این سفر به بازدید از تأسیسات نظامی و کارخانه‌های تولید سلاح و... پرداخت (ساکما، شماره مدرک ۲۶۸۳۴۵۲). وی از تهران رهسپار مشهد و سپس از همانجا راهی افغانستان شد (همان، شناسه سند ۲۹۰/۲۹۸۹). اسناد آستان قدس رضوی هم به زیارت او و اهدای ۵۰۰ دلار به حرم اشاره کرده است (ساکماق، شماره بازبایی ۱۱۵۹۵۳).

گزارش افرادی که از قصر او دیدار کردند حکایت از آن دارد که ظاهرشاه مقید و ملتزم به تصوف بوده و مراسم ذکر را در آنجا برگزار می کرده است (موسوی، مصاحبه ۲۹ مرداد ۱۳۹۶). از این رو، می توان تصور کرد که تعلقات طریقتی وی، انگیزه ای برای حضور در آستان قدس بوده و او به رغم وابستگی رسمی به مذهب سنی حنفی، شخصا زیارت حضرت را انتخاب کرده است.

۲-۳- ابوالکلام آزاد

محمی الدین ابوالکلام آزاد (۱۸۸۸-۱۹۵۸ م) به عنوان متفکر، شاعر و نویسنده مشهور هندی در سال ۱۹۴۷ میلادی به مقام وزارت فرهنگ این کشور منسوب شد. پدرش از مشایخ تصوف بود و از جانب مادر نیز نسبتش به مولانا منورالدین (د ۱۲۷۴ ق) شاگرد شاه عبدالعزیز دهلوی ملقب به چراغ دهلی (د ۱۲۳۹ ق) می رسید (مشایخ فریدنی، ۱۳۶۷: ۱۹). خود وی نیز افزون بر سرودن اشعاری صوفیانه، از ذائقه ای عرفانی بهرمنند بود و مطالبی را در دفاع از تصوف به نگارش درآورد (همان: ۲۱؛ اسفندیار، ۱۳۹۰: ۹-۱۰). او به عنوان وزیر فرهنگ هند در سال ۱۳۳۰ به ایران سفر کرد (ساکما، شناسه سند ۹۹۸۹۰/۲۴۰) و در این سفر با نخست وزیر وقت ایران، دکتر محمد مصدق، و آیت الله کاشانی دیدار کرد. دانشگاه تهران به پاس خدمات فرهنگی و علمی و تلاش های او در جهت شناساندن زبان و فرهنگ ایران در هندوستان، درجه دکترای افتخاری در رشته زبان و ادبیات فارسی به وی عطا کرد (روزنامه کیهان، شماره ۲۴۶۸، ۲۵ تیر ۱۳۳۰: ۷). ابوالکلام آزاد روز پنجشنبه ۲۰ تیر ماه به عنوان مهمان در مجلس شورای ملی حاضر شد و در ادامه به مشهد رفت (ساکماق، شماره بازیابی ۳۳۸۵۴). او به همراه هیئتی از دیپلمات ها به حرم رضوی مشرف شد و در آنجا به دعا و نیایش پرداخت (همان، شماره بازیابی ۳۳۸۵۴).

افزون بر بستر اندیشه های صوفیانه ای که ابوالکلام آزاد در آن پرورش یافت، در بعضی منابع درباره تاثیرپذیری مستقیم او از تفکرات شیخ احمد سرهندی (د ۱۳۱۶ ق)، به عنوان

شیخ نامبردار نقشبندیه^۱ یاد کرده‌اند (عالم زاده، ۱۳۶۹). این امر می‌تواند نشانگر تعلقات وی به طریقه مذکور و البته توجیه‌گر حضور او در حرم امام رضا (علیه السلام) باشد.

۲-۲-۴. بی‌نظیر بوتو

بی‌نظیر بوتو (د ۲۰۰۷م) یکی از فعالان سیاسی پاکستان بود که سال ۱۹۸۸ میلادی به مقام نخست‌وزیری رسید. پدرش، ذوالفقار علی بوتو (د ۱۹۷۹م)، رهبری مردمی و رئیس وقت اجلاس سازمان همکاری اسلامی (۱۹۷۴م) به‌شمار می‌رفت و آشکارا گرایش‌های صوفیانه داشت؛ چنان‌که در حاشیه همان اجلاس، ملک فیصل (پادشاه عربستان) را برای زیارت به آرامگاه صوفی مشهور طریقه سهروردیه، لعل شهباز قلندر (د ۶۷۳ق) برد (۲۰۱۹، shah). بی‌نظیر بوتو نیز همانند پدرش متمایل به صوفیه بود. او در مصاحبه‌ای با روزنامه گاردین (۲۰۰۲م) به صراحت اعتقاد خود را به تصوف اعلام کرد و این امر را مایه برکت دوران زمامداری خویش دانست (McCarthy, 2002).

بی‌نظیر بوتو در ۲۵ اردیبهشت ماه سال ۱۳۶۹ در رأس یک هیئت عالی‌رتبه سیاسی، اقتصادی و نظامی به ایران سفر کرد (خبرگزاری ایرنا، ۱۳۶۹). او با حضور در حرم مطهر رضوی به نماز و زیارت مشغول شد و همچنین، با تولیت آستان قدس رضوی به گفت‌وگو پرداخت (ساکماق، شماره ثبت ۹۸۴۶). در این زیارت، قائم مقام آستان قدس رضوی نیز بسته متبرکی را به ایشان اهدا کرد (همان، شماره بازیابی ۳۰۳۱۵). قابل ذکر است که بوتو به‌واقع شخصیتی بود که نمی‌توان در انگیزه توسل او جهت زیارت تردید کرد؛ زیرا گزارش‌هایی متعدد از تشریف وی به مزار عرفا وجود دارد. برای نمونه، او چندین بار رسماً به درگاه خواجه معین الدین چشتی (د ۶۳۳ق) رفت تا برای بازگشت به قدرت و یا آزادی آصف علی زرداری از زندان دعا کند (Zee, 2001; News; NDTV, 2012). همچنین در دسامبر ۲۰۰۷ برای ادای احترام به لعل شهباز

۱. نقشبندیه از مشهورترین طریقت‌های تصوف در جهان اسلام هستند که خواجه بهاء الدین محمد بخاری (م ۷۹۲ق) معروف به نقشبند، مؤسس این طریقت است. طریقه او دنباله طریقه خواجگان در منطقه ترکستان بوده است (زرین کوب، ۱۳۹۲: ۸۲). این طریقه شاخه‌هایی در چین، ترکستان، قازان، هند، ایران، ترکیه، افغانستان و جاوه دارد (مشکور، ۱۳۷۵: ۳۱۸).

قلندر^۱ و دعا در حرم او، سه ساعت از کراچی به سهوان سفر کرد (Khushik, 2007).

۲-۲-۵. عبدالله واد

عبدالله واد از سال ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۲ میلادی در مقام رئیس جمهور کشور سنگال مشغول به فعالیت بود. این کشور اسلام خود را مرهون جنبش‌های تبلیغی طریقه‌هایی مانند تیجانیه^۲ و قادریه در جنوب صحرای آفریقا است. عبدالله واد نیز خود را وابسته به شاخهٔ مریدیه از طریقهٔ قادریه می‌داند (Thurston, 2012) که به لحاظ جمعیتی، حدود ۳۰ درصد مردم مسلمان این کشور را تشکیل می‌دهند (خبرگزاری ایکن، ۱۳۹۰). شیخ احمدو بامبا (د ۱۳۴۷ ق) به عنوان بنیانگذار این شاخه، خود یکی از مبارزان علیه استعمار فرانسه بود و مزارش در نزدیکی شهر طوبی، هنوز زیارتگاه مریدیه به شمار می‌رود. عبدالله واد نیز با اذن و حمایت مشایخ همین شاخه بر مسند ریاست جمهوری تکیه داشت و حتی پیش از سفرهای خارجی، با آنها مشورت می‌کرد (خبرگزاری فارس، ۱۳۹۴).

او در شامگاه ۲۱ فروردین سال ۱۳۸۷ به منظور زیارت بارگاه امام رضا (علیه السلام) و دیدار با مقامات بلند پایهٔ ایران، وارد مشهد شد (خبرگزاری ایرنا، ۱۳۸۷). نکتهٔ قابل توجهی که دربارهٔ وابستگی مریدیه باید در نظر داشت این است که قرابت‌هایی خاص میان باورها و مناسک این شاخه از طریقهٔ قادریه با تشیع وجود دارد. برای نمونه، ایشان گاهی اذکاری را استفاده می‌کنند که مروی از ائمهٔ شیعیه است (شاهدی، ۱۳۹۷: ۲۶۲). همچنین، در آثار مکتوب مشایخ مریدیه همانند دیوان احمدو بامبا، ابیاتی با مضمون محبت اهل بیت (علیهم السلام) (قصیده الرائیه) به چشم می‌خورد (بامبا، ۱۹۷۷: ۱۱۰). پیش از این «جیبوکا» وزیر امور خارجه اسبق سنگال در سال ۱۳۷۰ به منظور زیارت مرقد امام رضا (علیه السلام) و بازدید آثار تاریخی فرهنگی مشهد به این شهر سفر کرده بود (خبرگزاری ایرنا، ۱۳۷۰).

۱. عثمان مروندی «معروف به «لعل شهباز قلندر» از صوفیان ایرانی و مؤسسان طریقه قلندریه در «سند» است که شاخه‌ای از طریقه «لامتیه» به شمار می‌آید (ن.ک: صافی، ۱۳۸۷).

۲. این طریقه منسوب به فردی الجزایری به نام ابوالعباس احمد بن محمد مختار تیجانیه (د ۱۲۳۰ ق)، که خود یکی از خلیفه‌های طریقه خلوتیه بود در سال ۱۲۸۸ ق/۱۸۷۱ م تشکیل داد و در آفریقا به خصوص آفریقای جنوب صحرا پیروان زیادی دارد (لاجوردی، ۱۳۹۶: ۲۰۲).

۲-۲-۶. سیدیوسف رضاگیلانی

سیدیوسف رضاگیلانی از سال ۲۰۰۸ تا ۲۰۱۲ میلادی منصب نخست‌وزیری پاکستان را عهده‌دار بود. او جزو خاندان گیلانی به‌شمار می‌رود که چند سده پیش از شمال ایران به هند مهاجرت کردند. پدر وی، مخدوم سید علمدار حسین گیلانی، از بزرگان طریقه قادریه^۱ در پاکستان محسوب می‌شد و لذا سیدیوسف رضا در خانواده‌ای صوفی‌مشرک پرورش یافت (نوای وقت، ۲۰۱۷م). انتساب نسبی و سببی سید علمدار حسین به بنیان‌گذار طریقه قادریه، یعنی شیخ عبدالقادر گیلانی، موجب اعتباری فراوان بود و او را تا آستانه مقام قطبیت قادریه در پاکستان پیش برد؛ البته سید علمدار حسین به سبب پیشینه فعالیت‌های سیاسی، شخصاً از پذیرش این منصب خودداری کرد (نوای وقت؛ سیدیوسف رضاگیلانی، ۲۰۱۱م).

سیدیوسف رضا گیلانی هنگامی که به مقام نخست‌وزیری نائل شد، با سیاست‌گذاری‌های خود در تثبیت جایگاه صوفیه کوشش کرد؛ برای نمونه کرسی مطالعات تصوف را در دانشگاه بهاء‌الدین زکریا مولتان‌ی تاسیس کرد و نام موسی پاک شهید را بر آن نهاد (نوای وقت، ۲۰۱۷م). قابل ذکر است که سید ابوالحسن جمال‌الدین، متخلص به موسی پاک شهید (۱۰۱۰ق) از اجداد خاندان گیلانی به‌شمار می‌رود (لاهوری، ۱۴۱۴ق، ج ۱: ۲۱۲) که مراسم عرس^۲ وی سالانه از ۱۸ تا ۲۰ شعبان در شهر مولتان برگزار می‌شود (نوای وقت، ۲۰۱۷م).

سیدیوسف رضا گیلانی ۲۳ شهریور ۱۳۹۰ به همراه وزیر امور خارجه، سر وزیر ایالت بلوچستان، وزیر محلی سابق و تعدادی از مقامات پاکستان وارد مشهد شد (خبرگزاری مهر، ۱۳۹۰) و با حضور در بارگاه امام رضا (علیه‌السلام) به زیارت و اقامه نماز پرداخت (خبرگزاری ایرنا،

۱. از قدیم‌ترین طریقت‌ها منسوب به عبدالقادر گیلانی (م ۵۶۱ق) که از پیروان احمدبن حنبل بود. صوفیان قادری تا حد زیادی اهل تسامح و تساهل بوده‌اند (زرین‌کوب، ۱۳۹۲: ۸۰).

۲. یکی از مهم‌ترین آیین‌های صوفیان شبه‌قاره برگزاری مراسم عرس بوده که معمولاً در کنار آرامگاه اقطاب صوفیه و اغلب مصادف با سالگرد وفات مشایخ بزرگ برگزار می‌شود و معمولاً با سماع و قوالی همراه است (آریا، ۱۳۸۲: ۹۴). البته گفتنی است این مراسم در ۱۷ دسامبر هر سال که مولانا به آرامگاه ابدی‌اش سفر کرد نیز برگزار می‌شود که شمار زیادی از دولت‌مردان، هنرمندان، دانشمندان و دوستداران مولانا از کشورهای مختلف جهان شرکت می‌کنند (TRT, 2022)

۱۳۹۰). انجام این زیارت از دو نظر قابل توجه است؛ نخست این که به نقل از برخی منابع محلی، سیدیوسف رضا تا پیش از رسیدن به قدرت، سجاده نشین درگاه موسی پاک شهید بوده و همواره بخشی از اوقات خود را در یک زیارتگاه سپری می کرده است (حقی، ۲۰۱۷م). دیگر این که او با وجود انتساب به مذهب حنفی، آشکارا خود و خاندانش را دوستدار اهل بیت (علیهم السلام) معرفی کرده است؛ به گونه‌ای که در مراسم مربوط به حضرت زهرا (علیها السلام) در روز سوم رمضان^۱، به همراه پدر و برادران اقدام به طبخ و توزیع غذای نذری می کرده اند (گیلانی، ۲۰۲۱م).

۲-۲-۷. عمران خان

عمران خان در سال ۲۰۱۸م به مقام نخست وزیر پاکستان رسید و یکشنبه ۲۱ فرودین (۱۰ آوریل) توسط پارلمان پاکستان از این سمت برکنار شد (DW, 2022). بنا به اظهارات خود وی، آشنایی اش با آموزه‌های صوفیانه از سه دهه پیش آغاز شد و او در این مدت با مطالعه آثار عرفانی، گرایش‌هایی به تصوف داشته است. اخبار مطبوعات پاکستان نشانگر آن است که عمران خان سال‌هاست به‌طور منظم از شهر پاک پتن و مزار اولیای طریقه چشتیه^۲ دیدار کرده و بدان‌ها توسل جسته است (Butt, 2018). همچنین، وی اذعان داشته که ملاقات و ارتباط با بانوی عارفه مشهور، بشری بی بی، تحولی مهم در زندگی او ایجاد کرد و تصوف را محور زندگی معنوی وی قرار داد. البته این ارتباط، مدتی بعد به ازدواج منتهی شد (The Express Tribune, 2018) و پیوستگی عمران خان به تصوف را تثبیت کرد. بشری عمران، مرکز تحقیقات شیخ ابوالحسن شاذلی را برای ترویج تصوف، علم و فناوری افتتاح کرد. این مرکز علاوه بر فراهم آوردن بستری برای مطالعات بین‌دینی و گفت‌وگوی بین‌ادیان در سطح ملی و بین‌المللی، در حوزه فلسفه اسلامی، تصوف و سنت‌های عرفانی نیز تحقیق می‌کند (The News, 2021). عمران خان در سال

۱. به قولی شهادت حضرت صدیقه طاهره زهرا (علیها السلام) در این روز است (مجلسی، ۱۴۰۲ق، ج ۲۲: ۱۶۷؛ ج ۴۳: ۱۸۹ - ۲۱۴).
 ۲. کهن‌ترین طریقه صوفیه در هند که به معین‌الدین حسن سجزی (د ۶۳۳ق) منسوب است، امیر خسرو دهلوی و خواجه حسن دهلوی دو شاعر معروف هند به این سلسله انتساب داشته اند (آریا، ۱۳۸۲: ۴۲).

۲۰۱۹ میلادی دانشگاه القادر را به نام شیخ عبدالقادر گیلانی و در شهر سوهاوا (ایالت پنجاب) تاسیس کرد تا این نهاد را مهد علم و معنویت قرار دهد. دانشمندان اسلامی بین المللی از جمله سیدحسین نصر و حمزه یوسف به عنوان عضوی از هیئت امنای دانشگاه در نظر گرفته شدند (The News, 2021; wakeel, 2021).

عمران خان در نخستین سفر خود به ایران، روز یکشنبه اول اردیبهشت ۱۳۹۸ پس از ورود به مشهد، بلافاصله به زیارت حرم امام رضا (علیه السلام) مشرف شد. در این زیارت که استاندار خراسان رضوی و مسئولان محلی وی را همراهی می‌کردند، عمران خان در گوشه‌ای از حرم به اقامه نماز پرداخت و سپس با تولیت آستان قدس رضوی دیدار و گفت‌وگو کرد (خبرگزاری ایرنا، ۱۳۹۸). در خور ذکر است که او در همان سال و به دعوت رسمی رجب طیب اردوغان، رئیس جمهور ترکیه به این کشور سفر کرد و از آرامگاه و موزه مولانا در قونیه بازدید کرد. او پس از مراسم زیارت، در گفت‌وگو با خبرنگاران، خود را به عنوان یکی از «پیروان تصوف» معرفی کرد که آثار مولانا را مطالعه نموده است (خبرگزاری آنا تولی، ۲۰۱۹).

۲-۲-۸. شاه محمود قریشی

مخدوم شاه محمود قریشی یکی از سیاستمداران متنفذ در پاکستان به‌شمار می‌رود که از خاندان مشهور و بزرگ قریشی برآمد و مدتی سجاده‌نشین بارگاه حضرت بهاء‌الدین زکریای مولتانی معروف به شاه رکن عالم بود (خبرگزاری ایرنا، ۱۳۹۸). پدر وی محمد سجاد حسین قریشی نیز سجاده‌نشین درگاه شاه رکن عالم بود که سبک‌هایی نوین را در مراسم مذهبی بنیان نهاد که به‌سرعت فراگیر شد و ترویج آموزه‌های سهروردیه، اعتباری فراوان برای وی به بار آورد (تسبیحی، ۱۳۵۱: ۷۹۹). شاه محمود بارها با همان کسوت صوفیانه در انظار عمومی حاضر شد و مادامی که عهده‌دار اداره درگاه سهروردیه بود، هر ساله شخصا مراسم عرس بهاء‌الدین را با حضور مهمانانی از دیگر کشورهای اسلامی برگزار می‌کرد (اسلام تایمز، ۲۰۱۶م)؛ اما پس از چندی، به دلیل

فعالیت‌های سیاسی، از راهبری طریقه و سجاده‌نشینی کناره گرفت. او دنباله‌روی جد خویش، مخدوم مرید حسین قریشی که از رهبران برجسته معنوی و سیاسی شبه قاره به شمار می‌رفت (قادری، ۲۰۲۰)، به یکی از اندیشمندان سیاسی مطرح مبدل شد و مقام وزارت امور خارجه پاکستان را کسب کرد. وی در ۲۲ دی ۱۳۹۸ با سفر به ایران، ابتدا وارد مشهد شد و به زیارت حرم امام رضا (علیه السلام) رفت. در مصاحبه با خبرنگاران، این زیارت را مایه افتخار خویش خواند (خبرگزاری فارس، ۱۳۹۸).

۲-۳. پیامدها

پرسشی مهم که می‌توان در پایان این تحقیق مطرح کرد این است که حضور دولتمردان خارجی مسلمان به‌ویژه پیروان صوفیه در بارگاه امام رضا (علیه السلام) چه نتایج و پیامدهایی را در پی داشته و منافع آن برای هر دو طرف چیست؟ در پاسخ باید گفت که حضور دولتمردان خارجی مسلمان در مراکز و مجامع شیعی فیه فی نفسه امری پسندیده و مفید محسوب می‌شود و نتایج سودمندی را در پی دارد اما تمایلات و انگیزه‌های صوفیانه این افراد، نتایج و پیامدهای بیشتری را متصور می‌سازد که می‌توان موارد ذیل را برشمرد:

الف. آستان قدس رضوی هر سال میزبان میلیون‌ها زائر است که پیش‌بینی می‌شود شهر مشهد میزبان ۴۰ میلیون زائر در سال ۱۴۰۴ خواهد بود (خبرگزاری مهر، ۱۳۸۹). اغلب آن‌ها به انگیزه بهره‌مندی از مواهب معنوی امام رضا (علیه السلام) وارد مشهد می‌شوند. چنانچه بخواهیم این میزان از افزایش تعداد زائران را توجیه کنیم، یکی از عوامل آن، تبلیغات زائران قبلی و انتقال تجربه زیارت از سوی آن‌ها به افرادی است که تاکنون مشرف نشده‌اند. با توجه به جایگاهی که مقامات خارجی دارند، انعکاس سفر آن‌ها به مشهد، موجب جذب زائران جدید و بهره‌مندی دیگر مسلمانان به‌ویژه پیروان صوفیه از مواهب حضرت خواهد بود. در خور ذکر است که امروزه بنا بر آمار، جمعیت صوفیان مسلمان تا ۸۰۰ میلیون نفر تخمین زده شده است (افتخاری، ۱۳۹۹).

ب. وقوع جنگ‌ها و آشوب‌های پی در پی خاورمیانه در دوران معاصر که نمونه بارز آن ظهور گروه‌های تکفیری به خصوص داعش است، این منطقه را به یکی از مناطق ملتهب جهان اسلام تبدیل کرده است. بخشی از این اوضاع مرهون «واگرایی» کشورهای اسلامی از یکدیگر است که مسیر را برای حضور قدرت‌های فرامنطقه‌ای در اینجا گشوده است. آستان قدس رضوی به ظاهر در سیاست‌گذاری روابط خارجی ایران هیچ‌گونه مداخلیتی ندارد، اما مشابه بعضی موارد ذکر شده که دولتمردی خارجی به خواست و تأکید خودش از این نهاد بازدید می‌کند، آستان قدس به‌عنوان ابزاری در سیاست خارجی تبدیل می‌شود و می‌تواند نقشی مثبت و سازنده را در پیشبرد روابط و «همگرایی» کشورهای منطقه ایفا نماید. مثال قابل توجه در این زمینه، اظهارات شاه محمود قریشی است که تصوف خویش را عامل برقراری صلح و توقف سیاست‌های ستیزه‌جویانه معرفی کرده است (The Express Tribune, 2014).

پ. با وجود اختلافات عمیق و ریشه‌دار تاریخی میان تشیع و اهل سنت و آسیب‌هایی که از این رهگذر متوجه هر دو طیف مسلمان شده است، امروزه لزوم رسیدن به سازوکاری برای ایجاد «تقریب مذاهب»، تبدیل به گفتمانی رایج شده است. نظر به این که شباهت‌های اعتقادی و آیینی فراوانی میان تشیع و تصوف وجود دارد صوفیه نزدیک‌ترین ضلع از جهان اهل سنت به شیعه محسوب می‌شوند که در مقابله با گسترش تفکرات سلفی و ضد شیعی نقش موثری ایفا کرده است؛ به‌گونه‌ای که عالمان صوفی اهل سنت، آثاری در رد افکار و اندیشه وهابیه تألیف کرده‌اند. یکی از شخصیت‌های بارز آن‌ها احمد بن زینی دحلان (م ۱۳۰۴ ق) عالم شافعی مذهب اهل مکه است (زرکلی، ۱۹۸۹، ج ۱: ۱۳۰) که در تصوف بر طریقت آل باعلوی بود (کتانی، ج ۱، ۱۹۸۲ م: ۳۹۰) و کتاب‌های فتنه الوهابیین و الدرر السنیه فی الرد علی الوهابیه را در رد بر وهابیت نوشت (ن. ک: حیدری آذر، ۱۳۹۷).

بدیهی است که حضور مقامات بلندپایه اسلامی به‌خصوص وابستگان صوفیه می‌تواند به درک بهتر ایشان از فضای جامعه امروزی شیعی یاری رساند و در برابر، آستان قدس نیز وسیله‌ای برای ایجاد فهمی صحیح‌تر از اهل سنت در محیط شیعی باشد. از آنجا که هم مقامات مذکور و هم آستان قدس رضوی در حیطة خود دارای مخاطب وسیع هستند، تاثیر

این درک متقابل می‌تواند بسیار سریع و عمیق باشد.

ت. همان‌گونه که ملاحظه شد، بعضی از مقامات خارجی در ممالک خویش متولی اداره مراکز زیارتی بوده یا هستند. لذا حضور آن‌ها در آستان قدس می‌تواند مسیر را برای همکاری‌های «بین‌زیارتگاهی» و تبادل تجارب سازنده هموار کند.

ث. افزون بر بارگاه امام رضا (علیه‌السلام)، زیارتگاه‌های فراوانی از صوفیان نامدار جهان اسلام در ایران مانند بایزید بسطامی، ابوالحسن خرقانی، علاءالدوله سمنانی، عبدالرحمن جامی، امام محمد غزالی و... وجود دارد که به دلایلی تاکنون مغفول مانده‌اند. این اماکن اغلب در مرتبه‌ای پایین‌تر از آستان قدس، دارای ظرفیت‌های فوق هستند. لذا امید است که آستان قدس به‌عنوان مدخلی برای ورود شخصیت‌های برجسته خارجی، بتواند ایشان را به سوی دیگر اماکن زیارتی رهنمون سازد. مثال بارز این امر، سیدیوسف رضا گیلانی بود که به‌جز بارگاه امام رضا (علیه‌السلام)، رهسپار لاهیجان شد و از بقعه منتسب به شیخ زاهد گیلانی (۷۰۰ق) نیز دیدار نمود (خبرگزاری ایرنا، ۱۳۹۰).

ج. حضور مقامات خارجی در ایران، ابزاری ساده در جهت معرفی فرهنگ ایرانی به دیگران است. تصوف و آثار متنوع آن که در قالب نوشتار، معماری، هنر و... برجای مانده نیز جزئی جدایی‌ناپذیر از این فرهنگ است که می‌تواند از طریق سفرایی مانند دولتمردان خارجی انتقال یابد. در این مقوله نیز می‌توان به عمران خان اشاره کرد که افزون بر زیارت مزار مولانا در ترکیه، شخصاً مطالعه و ملاحظه بعضی آثار مکتوب و بصری تصوف ترکیه را به جوانان کشورش توصیه کرد (تاشچی، ۲۰۲۰).

چ. موضوع توسعه فعالیت‌های فرهنگی نیز از موارد قابل طرح است. با توجه به وجود کتابخانه عظیم آستان قدس که گنجینه گران‌سنگی از آثار اسلامی را در خود جا داده است، در کنار دانشگاه علوم اسلامی رضوی و بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، بستری مناسب برای اجرای طرح‌های تحقیقاتی، مبادله دانشجو، انتشار و توزیع کتاب و... فراهم می‌کند.

۳. نتیجه‌گیری

در این مقاله ضمن ارائه گزارشی از سفرهای زیارتی تعدادی از سیاستمداران مسلمان کشورهای هند، پاکستان، سنگال و افغانستان به مشهد، با جست‌وجو و تحقیق دربارهٔ این افراد توانستیم به این موضوع واقف شویم این افراد دارای گرایش‌ها و وابستگی‌های طریقتی به جریان‌های صوفیه در کشور متبوع خود هستند. این افراد یا رسماً وابسته به یکی از طریقت‌های صوفیه مانند سهروردیه، قادریه، نقشبندیه، چشتیه و مریدیه هستند یا این‌که دلبستگی عمیقی به آن‌ها دارند و خود را به احترام و تکریم بزرگان طریقت‌های مورد اشاره مقید می‌دانند. زیارت آرامگاه بزرگان دین و مشایخ تصوف از سنت‌های رایج در میان اهل عرفان و تصوف بوده است و افراد یادشده در این تحقیق سابقه حضور در آرامگاه‌های مشایخ تصوف و زیارت این اماکن را در کارنامه خود دارند. بررسی‌های ما دربارهٔ سابقه تشریف صوفیه به زیارتگاه‌های مهم شیعه با تمرکز بر کتاب لطائف الاذکار ابن‌مازه در قرن ۶ قمری، نشان می‌دهد زیارت ائمه شیعه بین صوفیه امری رایج بوده است. همچنین بین شاهان و سلاطین گذشته به‌عنوان نخستین سلطان مسلمان ایلخانی اشاره شد که از فرط عشق و علاقه به تعالیم صوفیه علاوه بر زیارت بزرگان تصوف به زیارت حرم مطهر امام رضا علیه السلام نیز می‌رفته است.

اما همان‌گونه که بیان شد پرسش ما دربارهٔ علت تشریف صوفیه به حرم امام رضا علیه السلام است. مهم‌ترین دلیل و توجیه ما دربارهٔ این مسئله، قرار گرفتن شماری از ائمه معصومین علیهم السلام از جمله حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام در سلسله نسب‌های طریقتی است. تقریباً همه سلسله‌های صوفیه اصرار دارند که رشته اجازه آن‌ها به حضرت علی علیه السلام می‌رسد. این انتساب به دو صورت مستقیم و غیر مستقیم صورت می‌گیرد. سلسله معروفیه که به‌عنوان ام‌السلاسل تصوف است به‌واسطه شیخ معروف کرخی به امام رضا علیه السلام می‌رسد و از ایشان به حضرت علی علیه السلام منتهی می‌شود یا مستقیم به آن حضرت می‌رسد، مثل سلسله کمیلیه و فقط در این میان سلسله نقشبندیه مستثنی است که رشته اجازه خود را از طریق ابوبکر نیز به پیامبر صلی الله علیه و آله نسبت می‌دهد. به این طریق که سلسله اجازه خود را

به بایزید بسطامی و از او به امام صادق (علیه السلام) و از او به قاسم بن محمد بن ابی بکر و از او به سلمان فارسی و از او به ابوبکر و بالاخره به پیامبر می‌رساند. قرار گرفتن ائمه در این سلسله نسب‌های طریقتی و انتساب آن‌ها به پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) موجب شده است که همواره مورد تکریم و احترام طریقت‌های صوفیه قرار گرفته و تربت پاک و مقدس آن‌ها مکانی برای زیارت و نیایش و کسب فیض واقع شود.

برای این حضور پررنگ دولتمردان صوفی مشرب در بارگاه امام رضا (علیه السلام) می‌تواند نتایج سودمند و منافع سیاسی و فرهنگی برای هر دو طرف متصور بود. در اینجا است که آستان قدس رضوی به‌عنوان ابزاری قدرتمند می‌تواند نقشی مثبت و سازنده را در پیشبرد روابط و همگرایی کشورهای منطقه ایفا نماید. چنانچه به اختصار بخواهیم منافع این حضور را در جنبه سیاسی و اجتماعی آن برشماریم، می‌توان به وحدت و همگرایی اسلامی و مقابله با بنیادگرایی اسلامی اشاره کرد.

نکته دیگر اینکه به لحاظ علاقه‌مندی این اشخاص به مناسک زیارتی حضور آن‌ها در آستان قدس می‌تواند مسیر را برای گسترش روابط در موضوع گردشگری زیارتی و تسهیل امر زیارت و تبادل تجارب سازنده هموار کند.

منابع و مأخذ

- آریا، غلامعلی. (۱۳۶۵). *طریقه چشتیه در هند و پاکستان و خدمات پیروان این طریقه به فرهنگ اسلامی و ایرانی*. تهران: زوار.
- ابراهیم، علیرضا. (۱۳۹۶). *ذوالنون مصری و تعالیم ائمه شیعه*. ادیان و عرفان. سال ۵۰. شماره ۱. صص: ۹-۲۷.
- ابن اثیر، عزالدین علی. (۱۴۰۲ق). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دارصادر.
- ابن‌رحب، عبدالرحمن بن احمد. (۱۴۲۵ق). *ذیل طبقات الحنابلہ*. ریاض: مکتبه العبیکان.
- ابن‌مازہ، محمد بن عمر. (۱۳۹۵). *لطایف الاذکار للحضار و السفار فی المناسک و الآداب*. تصحیح و حواشی از رسول جعفریان. تهران: علم.
- ابن‌ملیح، محمد بن احمد. (۱۹۶۸م). *أنس الساری و السارب من أقطار المغرب إلى منتهی الآمال و المآرب سید الأعاجم و الأعراب*. تحقیق محمد الفاسی. فاس: مطبعه جامعه محمد الخامس.
- اسفندیار، محمود رضا. (۱۳۹۰). *مدارا در اندیشه رام موهن روی و ابو الکلام آزاد*. پژوهشنامه ادیان. شماره ۹. صص: ۱-۱۲.
- بامبا، احمدو. (۱۹۷۷). *دیوان سعادات المریدین فی امداح خیر المرسلین*. طوبی (سنگال): Daaray Kaamil.
- پاژوکی، شهرام. (۱۳۷۹). *تصوف علوی: گفتاری در باب انتساب سلاسل صوفیه به حضرت علی (علیه السلام)*. اندیشه دینی. شماره ۵ و ۶. صص: ۵۹-۷۴.
- تسبیحی، محمد حسین. (۱۳۵۱). *دیدار از کتابخانه‌های پاکستان*. وحید. شماره ۱۰۶. صص: ۷۹۵-۸۰۴.
- تقی‌زاده نائینی، رضا. (۱۴۰۲). *سفرهای زیارتی دولتمردان مسلمان به مشهد مقدس*. تهران: مشعر.
- ثنائی، حمیدرضا؛ زارع حسینی، فاطمه؛ مجتهدی، مهدی. (۱۳۹۸). *«خاندان شهروردی، خاندان تصوف و علم در سرزمین‌های اسلامی»*. عرفان اسلامی. ۱۵(۵۹). صص: ۲۲۳-۲۴۶.
- جعفریان، رسول. (۱۳۷۸). *«شماری از زائران سنی امام رضا (علیه السلام) تا قرن ششم»*. زائر. ش ۵۵ و ۵۶. صص: ۶۹-۷۵.
- چوهدری، شاهد. (۱۳۷۹). *«سیر تصوف و عرفان از ایران به شبه قاره و سهم عرفان تبریزی در آن (شیخ جلال‌الدین تبریزی)»*. *زیان و ادب فارسی*. شماره ۱۷۷. صص: ۶۱-۱۰۲.
- حداد، جورج. (۱۳۶۳). *«المجله الآسیویه» المجمع اللغه العربیه بدمشق*. المجلد التاسع عشر. المجمع اللغه العربیه. العدد ۵ و ۶. صص: ۲۸۰-۲۸۱.
- حسینی، یحیی. (۱۳۸۴). *«تصوف در افغانستان»*. طلوع. شماره ۱۶. صص: ۱۷۵-۱۸۶.
- حیدری‌آذر، مجید. (۱۳۹۷). *«عالمان منتقد سلفیه؛ احمد بن زینی دحلان»*. *سراج منیر*. شماره ۳۰. صص: ۱۵۵-۱۶۲.
- خانی، عبدالمجید. (۲۰۰۲م). *الحدائق الوردیه فی حقائق أجلاء النقشبندیة*. اربیل: دار ناس للطباعه و النشر.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین. (۱۳۵۵). *تاریخ حبیب‌السیر*. تهران: خیام.
- دهیبی زعی، عبدالمجید بن طه. (۱۴۲۸ق). *اتحاف الاکابر فی سیره و مناقب الامام محیی‌الدین عبدالقادر الجیلانی الحسینی*. *الحسینی و بعض مشاهیر ذریته اولی الفضل و المآثر*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- رضوی، اطهر عباس. (۱۳۸۰). *تاریخ تصوف در هند*. ترجمه منصور معتمدی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- روحانی، کمال. (۱۳۸۵). *تاریخ جامع تصوف در کردستان*. نقد و بررسی طریقت قادری به ضمیمه تاریخ عرفان از آغاز تا کنون. تهران: نشر سامرند.

- زرکلی، خیر الدین. (۱۹۸۹م). الأعلام: قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستشرقین و المستشرقین. بیروت: دار العلم للملایین.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۹۲). ارزش میراث صوفیه. تهران: امیرکبیر.
- شاهدی، سیدمحمد. (۱۳۹۷). تصوف در غرب آفریقا و تاثیر پذیری از مکتب اهل بیت (علیهم السلام). قم: ذوی القربی
- شمیم خان، محمد. (۱۳۷۳). «احوال و آثار مولانا عیبدالله عیبدی سهروردی (۱۲۵۰ ه / ۱۸۳۵ م تا ۱۳۰۲ ه / ۱۸۸۵ م)». نامه پارسی. شماره ۹. صص: ۱۷۰-۱۷۵.
- صافی، قاسم. (۱۳۸۷). «مقام لعل شهباز قلندر عارف و سخنور فارسی در سند». پژوهش های ادب عرفانی (گهر گویا). (۱)۲۰. صص: ۳۹-۶۰.
- صداقت، مجتبی. (۱۳۹۱). «شایستگی زیارت اهل قبور، عقیده مشترک عارفان و صوفیان تشیع و تسنن». هفت آسمان. ۱۴(۵۴). صص: ۹۳-۱۱۲.
- عالم زاده، هادی. (۱۳۶۹). «آزاد، ابوالکلام». در دایره المعارف بزرگ اسلامی. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی. (ج ۱: ۳۰۷). تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- عتیقی تبریزی، جلال الدین بن قطب الدین. (۱۳۹۳). مجالس. تهران: میراث مکتوب.
- عدلی، محمدرضا. (۱۳۹۲). «علل گسترش جماعت های اولیه صوفیان و شکل گیری خانقاه ها». ادبیات عرفانی و اسطوره شناختی. ۹(۳۰). صص: ۹۳-۱۱۳.
- عظیمی، کیومرث؛ چلونگر، محمد علی؛ منظر القائم، اصغر. (۱۳۹۳). «طریقت های صوفیه، عامل همگرایی کردها به تشیع در کردستان از سال ۹۰۷ تا ۱۴۰۰ ق». پژوهش های تاریخی (مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی اصفهان). شماره ۲۴. صص: ۱۷-۴۲.
- علی جولای، الهام؛ طباطبایی، محمد منصور. (۱۳۹۶). «سلاسل صوفیه از منظر صاحب رشحات الغیبیه فی تحقیق طریق الصوفیه». زبان و ادب فارسی (نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز). دوره ۷۰. شماره ۲۳۵. صص: ۱۲۳-۱۵۱.
- عیاشی، ابوسالم. (۲۰۰۶م). الرحله العیاشیه. حقیقه ها و قدم لها سعید الفاضلی و سلیمان القرشی. ابوظبی: دارالسویدی للنشر و التوزیع.
- فرطوسی، صلاح مهدی. (۱۳۹۳). تاریخچه آستان مطهر امام علی (علیه السلام). تهران: نشر مشعر
- کتانی، عبدالحی. (۱۹۸۲م). فهرس الفهارس و الأثبات و معجم المعاجم و المشیخات و المسلسلات. بیروت: دارالغرب الاسلامی.
- لاجوردی، فاطمه. (۱۳۹۶). تصوف: خاستگاه، تاریخ و موضوعات وابسته (مجموعه مقالات). تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی.
- لاهوری، غلام سرور. (۱۴۱۰-۱۴۱۶ق). خزینة الاصفیاء. لاهور: مکتبه نبویه.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ق). بحار الانوار. بیروت: موسسه الوفاء.
- مدرسی چهاردهی، مرتضی. (۱۳۴۷). «قصیده خالد نقشبندی در وصف امام هشتم علی بن موسی الرضا (علیه السلام) و هنر». نامه آستان قدس. شماره ۳۷. صص: ۷۷-۸۴.
- مرادی نسب، حسین؛ ایزانلو، محمد امین. (۱۳۹۵). «کار بست همگرایی شیعیان امامی با سلجوقیان». تاریخ اسلام در آینه پژوهش. شماره ۴۰. صص: ۱۰۱-۱۲۰.
- مشایخ فریدنی، محمد حسین. (۱۳۶۷). «نظری به زندگی و کارنامه مولانا ابوالکلام آزاد». کیهان فرهنگی. شماره ۵۳. صص: ۱۹-۲۲.

-مشکور، محمدجواد. (۱۳۷۵). فرهنگ فرق اسلامی. مشهد: آستان قدس رضوی. بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
-نصیری، محمد؛ رجبی، محمدرضا؛ نوروزی، اصغر. (۱۳۹۴). «بررسی تاریخی چگونگی ورود و تأثیر تعالیم معنوی اهل بیت (علیهم‌السلام) در تصوف و عرفان اسلامی». تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی. سال ششم. شماره ۲۰. صص: ۹۹-۱۳۰.
-یعقوبی، احمد بن اسحاق. (۱۴۲۳ق). تاریخ‌الیعقوبی. بیروت: دارالکتب العلمیه.

منابع اینترنتی

- افتخاری، فرید. (۱۳۹۹). «تصوف جریانی به شدت متکثر؛ صوفی داعشی هم داریم!». دین آنلاین. ۱۳۹۹/۶/۶. تاریخ مشاهده: ۱۴۰۱/۱۰/۱۲
- o <https://www.dinonline.com> / ۲۰۳۷۶
- تاشچی، محمدناظم. (۲۰۲۰م). «عمران خان: به علاقه‌مندان به عرفان، سریال یونس امره؛ سفر عشق را توصیه می‌کنم». خبرگزاری آناتولی. تاریخ مشاهده: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰
- o <https://www.trt.net.tr/persian/mntqh> / ۰۲/۱۲/۲۰۲۰ - / ۱۵۳۷۹۶۸-mrh-sfr-shq-r-bh-lqhmndn-rfn-twshy-khrd
- عبادی، عبدالله. (۱۳۹۴). «نفوذ صهیونیسم بر پیل فرهنگی، سیاسی آفریقا». خبرگزاری فارس. تاریخ مشاهده: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰
- o <https://www.farsnews.ir/news> / ۱۳۹۴۰۱۲۲۰۰۱۳۲۸
- موسوی، جمال‌الدین. (۱۳۹۶). «آینده صوفیه در افغانستان / صوفیه اصیل از جریان‌های انحرافی جدا شود». خبرگزاری مهر. تاریخ مشاهده: ۱۴۰۱/۱۰/۱۱
- o <https://www.mehrnews.com/news> / ۴۰۵۵۲۷۰
- بازدید عمران خان از موزه و آرامگاه مولانا در قونیه» (۲۰۱۹). خبرگزاری آناتولی. تاریخ مشاهده: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰
- o <https://www.aa.com.tr/fa/> / DA A/D8/ / 87/8C/D9/DB/DA/A9/B/AA/D8/https://www.aa.com.tr/fa/ / DA -86/D9/AV/DA/B/D8/85/D9/B9/AF-/D8/8C/DA/AF/DB/D8/B2/DA/AV/DA/8 -88/D9/-87/D9/B2/D8/88/D9/85/D9/-B2/D8/AV/DA/-86/D9/AV/AE/D8/DA/ A/D8/84/D9/88/D9/85/D9/-87/D9/AV/DA/AF/D8/85/D9/AV/DA/B/D8/A2/DA/ ۱۳۵۵۳۴۹/87/8C/D9/DB/86/D9/88/D9/82/D9/-B/AF/D8/DA/-AV/DA/86/D9/7
- «بودجه زیارت برای پایتخت معنوی ایران / ورود ۴۰ میلیون زائر در افرق (۱۴۰۱). (۱۳۸۹). خبرگزاری مهر. تاریخ مشاهده: ۱۴۰۱/۱۰/۱۲
- o <https://www.mehrnews.com/news> / ۱۲۲۶۷۱۰
- «توصیه نخست وزیر پاکستان عمران خان به خواندن کتاب ترکی چهل قانون عشق». (۲۰۲۰). پاکستان اینفو *pakistaninfo*. تاریخ مشاهده: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰
- o <https://pakistaninfo.com/fa> / ۱۷۵۲۷
- AV/BE/D8/D9/-B/8C/DA/DB/B2/DA/88/AA-/D9/DA/B3/AE/D8/DA/86/D9/ -86/D9/AV/DA/B/D8/85/D9/B9/DA/-86/D9/AV/AA/D8/DA/B3/DA/DA/A9/ /86/D9/AV/DA/88/AE/D9/DA/-86/D9/AV/AE/D8/DA/
- «پارلمان پاکستان عمران خان را از نخست‌وزیری برکنار کرد». (۱۴۰۱). خبرگزاری دویچه وله فارسی. تاریخ مشاهده:

۱۴۰۱/۱۰/۱۱

o [D9%A4/D9/BV/D8/AV/BE/D8/https://www.dw.com/fa-ir/](https://www.dw.com/fa-ir/)
 AV/AA/D8/D8/B3/D8/DA/A9/AV/BE/D8/D9/-86/D9/AV/D8/85/
 -86/D9/AV/AE/D8/D8/-86/D9/AV/D8/BV/D8/85/D9/B9/D8/-86/D9/
 D8/88/AA/D9/D8/B3/AE/D8/D8/86/D9/-B2/D8/AV/D8/-AV/D8/BV/D8/
 -BV/D8/AV/D8/86/D9/DA/A9/BV/D8/AA/8C-/D8/DB/BV/AC/D8/DB/B2/
 61422516-AF/a/D8/BV/D8/DA/A9/

o - چہل قانون عشق (۲۰۲۰). پاکستان اینفو *pakistaninfo*. تاریخ مشاہدہ: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰:

o [-87/AC/D9/DB/Bo/D8/88/AA/D9/D8/117527/https://pakistaninfo.com/fa](https://pakistaninfo.com/fa)
 AV/BE/D8/D9/-BV/AC/D8/DB/B2/D8/88/AA-/D9/D8/B3/AE/D8/D8/86/D9/
 -86/D9/AV/D8/BV/D8/85/D9/B9/D8/-86/D9/AV/AA/D8/D8/B3/D8/DA/A9/
 /86/D9/AV/D8/88/AE/D9/D8/-86/D9/AV/AE/D8/D8/

o - (دربارہ شاہ محمود قریشی)۔ (۱۳۹۸). خبرگزاری ایرنا. تاریخ مشاہدہ: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰:

o [83632915/https://www.irna.ir/news](https://www.irna.ir/news)

o - (رئیس جمہور سنگال وارد مشہد شد)۔ (۱۳۸۷). خبرگزاری ایرنا. تاریخ مشاہدہ: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰:

o [7393476/https://www.irna.ir/news](https://www.irna.ir/news)

o - (سفر بی نظیر بوتو نخست وزیر پاکستان بہ ایران)۔ (۱۳۶۹). خبرگزاری ایرنا. تاریخ مشاہدہ: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰:

o [3454995/https://www.irna.ir/news](https://www.irna.ir/news)

o - (نخست وزیر پاکستان برای زیارت حرم امام رضا (ع) بہ مشہد سفر کرد)۔ (۱۳۹۰). خبرگزاری مهر. تاریخ مشاہدہ: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰:

o [1407330/https://www.mehrnews.com/news](https://www.mehrnews.com/news)

o - (نخست وزیر پاکستان پس از دیدار با مقامات کشورمان بہ اسلام آباد بازگشت)۔ (۱۳۹۰). خبرگزاری ایرنا. تاریخ مشاہدہ:

۱۴۰۱/۰۵/۱۰:

o [7932830/https://www.irna.ir/news](https://www.irna.ir/news)

o - (نخست وزیر پاکستان بہ زیارت حرم مطہر امام رضا (ع) رفت)۔ (۱۳۹۸). خبرگزاری ایرنا. تاریخ مشاہدہ: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰:

o [83286500/https://www.irna.ir/news](https://www.irna.ir/news)

o - (وزیر امور خارجه پاکستان وارد مشہد مقدس شد)۔ (۱۳۹۸). خبرگزاری فارس. تاریخ مشاہدہ: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰:

o [1398102200874/https://www.farsnews.ir/news](https://www.farsnews.ir/news)

o - (ہمایش بین المللی گفتمان عرفان و تصوف در سنگال)۔ (۱۳۹۰). خبرگزاری ایگنا. تاریخ مشاہدہ: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰:

o [2247175/https://iqna.ir/fa/news](https://iqna.ir/fa/news)

منابع خارجی

o حقی، انوار حسین (۲۰۱۷م). «ملتان اور سجاده نشینی». جرات. تاریخ مشاہدہ: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰:

o [/26076/2017/11/07/https://juraat.com-](https://juraat.com-)

o - قادری، محمد صدیق خان. (۲۰۲۰م). «مخدوم محمد سجاد حسین قریشی مرحوم- ایک عہد آفریں شخصیت». نوای وقت.

تاریخ مشاہدہ: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰:

o [1161702/2020-May-18/https://www.nawaiwaqt.com.pk](https://www.nawaiwaqt.com.pk)

o - گیلانی، سید یوسف رضا. (۲۰۱۱م). «میرے والد مخدوم سید علمدار گیلانی». جنگ. تاریخ مشاہدہ: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰:

- o [42735/https://jang.com.pk/news](https://jang.com.pk/news/42735)
- _____ (۲۰۲۱م). «والد محترم سید علمدار حسین گیلانی کی یاد میں!» . جیونیوز. تاریخ مشاہدہ: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰
- o [251034/https://urdu.geo.tv/latest](https://urdu.geo.tv/latest/251034)
- «حضرت بہانوالدین زکریا کی عرس کی تقریب کی دوران شاہ محمود قریشی کی بھائی سی تلخ کلامی»، (۲۰۱۶م). اسلام ٹائمز. تاریخ مشاہدہ: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰
- o [581379/https://www.islamtimes.org/ur/news](https://www.islamtimes.org/ur/news/581379)
- «حضرت موسیٰ پاک شہید»، (۲۰۱۷م). نوای وقت. تاریخ مشاہدہ: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰
- o [604047/2017-May-15/https://www.nawaiwaqt.com.pk](https://www.nawaiwaqt.com.pk/604047/2017-May-15)
- «مراسم عرس مولانا کہ بین روزہای ۷ تا ۱۷ دسامبر برگزار می شود»، (۲۰۲۲م). سازمان رادیو و تلویزیون دولتی ترکیہ (TRT). تاریخ مشاہدہ: ۱۴۰۱/۱۰/۱۱
- o [mrs-m-rs-mwln-khh-byn-/25/11/2014/https://www.trt.net.tr/dari/frhng-w-hnr](https://www.trt.net.tr/dari/frhng-w-hnr/mrsm-rs-mwln-khh-byn-/25/11/2014)
- 20239-dsmbr-brgzr-myshwd-17-t-7-rwzhy
- o [The news. 2021. Al-Qadir varsity to become research hub, hopes PM Imran Khan. :from, 2022, 01 Retrieved Aug](https://www.thenews.com.pk/print/83388)
- o [al-qadir-varsity-to-become-research--83388/https://www.thenews.com.pk/print](https://www.thenews.com.pk/print/al-qadir-varsity-to-become-research--83388)
- hub-hopes-pm
- o [What brings PTI chief to a remote town?. Dawn. \(2018\) Butt, S. :from, 2022, 01 Retrieved Aug](https://www.dawn.com/news/1349312)
- o [what-brings-pti-chief-to-a-remote-town/1349312/https://www.dawn.com/news](https://www.dawn.com/news/1349312/what-brings-pti-chief-to-a-remote-town)
- o [The News, 2021. «First Lady Bushra Bibi opens sufism centre, e-library»-. :from, 2022, 01 Retrieved Aug](https://www.thenews.com.pk/print/842117)
- o [first-lady-bushra-bibi-opens-sufism--842117/https://www.thenews.com.pk/print](https://www.thenews.com.pk/print/first-lady-bushra-bibi-opens-sufism--842117)
- o [29/7C+thenews.com.pk/.+27s+Top+stories/28Today/.+FwEr](https://www.thenews.com.pk/top+stories/28Today/.+FwEr)
- o [.Zeenews. 2021. Inshallah, I shall return as PM: Benazir. :from, 2022, 01 Retrieved Aug](https://zeenews.india.com/home/inshallah-i-shall-return-as-pm-benazir)
- o [html. 2022_https://zeenews.india.com/home/inshallah-i-shall-return-as-pm-benazir](https://zeenews.india.com/home/inshallah-i-shall-return-as-pm-benazir.html)
- o [The Express. 2018. I've made mistakes in life, but marrying Reham has to be the biggest: Imran. Tribune :from 2022, 01 Retrieved Aug](https://tribune.com.pk/story/91764227)
- o [marrying-reham-biggest-mistake-ive-ever--9/1764227/https://tribune.com.pk/story](https://tribune.com.pk/story/91764227/marrying-reham-biggest-mistake-ive-ever--9/1764227)
- made-imran-says
- o [.Benazir visits shrine in Sehwan. Dawn, \(2007\) Khushik, R. :from, 2022, 01 Retrieved Aug](https://www.dawn.com/news/28394)
- o [benazir-visits-shrine-in-sehwan/28394/https://www.dawn.com/news](https://www.dawn.com/news/28394/benazir-visits-shrine-in-sehwan)
- o [.I Never Asked for Power.» Guardian, \(2002\) McCarthy, R. :from, 2022, 01 Retrieved from, Aug](https://www.theguardian.com/world/2002/aug/15/gender.pakistan)
- o [gender.pakistan/15/aug/2002/https://www.theguardian.com/world](https://www.theguardian.com/world/gender.pakistan/15/aug/2002)

- .Ndtv .۲۰۱۲ .۲۰۰۵ President Zardari and Benazir Bhutto's Ajmer visit in-
:form ,۲۰۲۲ ,۰۱ Retrieved Aug ۰
https://www.ndtv.com/photos/news/president-zardari-and-benazir-bhuttos-ajmer- ۰
۱۶۶۰۹۷-photo#۱۲۷۳۱-۲۰۰۵-visit-in ۰
- Saudi Royals who have visited Pakistan till date. The news .(۲۰۱۹) Shah, S-
:from ,۲۰۲۲ ,۰۱ Retrieved Aug ۰
saudi-royals-who-have-visited--۴۳۲۰۶۹/https://www.thenews.com.pk/print ۰
pakistan-till-date ۰
- Christian .۲۰۱۲ .Senegalese politicians court leaders of age-old Muslim sect ,(۲۰۱۲) Thurston, A-
science monitor
:from ,۲۰۲۲ ,۰۱ Retrieved Aug ۰
Senegalese-/۰۱۲۵/۲۰۱۲/https://www.csmonitor.com/World/Africa/Africa-Monitor ۰
politicians-court-leaders-of-age-old-Muslim-sect ۰
- The Express Tribune .۲۰۱۴ .Thick blood: Shah Mehmood Qureshi rubbishes brother's challenge-
:from ,۲۰۲۲ ,۰۱ Retrieved Aug ۰
thick-blood-shah-mehmood-queshi-/۷۹۹۹۰۲/https://tribune.com.pk/story ۰
rubbishes-brothers-challenge ۰
- Aajnews .۲۰۲۱ .Al-Qadir varsity to be made hub of Islamic research: PM Imran .(۲۰۲۱) Wakeel, N-
:from ,۲۰۲۲ ,۰۱ Retrieved Aug ۰
۳۰۲۵۴۷۸۹/https://www.aaj.tv/news ۰